

Mâverâünnehir Hanefîliği'nde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Şerâi' Kavramı

The Concept of Sharâ'i' in the Context of the Īmān-'Amal Relationship in
Māwarā' al-Nahr Ḥanafism

Ahmet ATEŞYÜREK

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Amasya/Türkiye
Assistant Professor, Amasya University, Faculty of Theology, Amasya/Türkiye
atesyurek77@gmail.com | orcid.org/0000-0001-9436-0725 | ror.org/00sbx0y13

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
21 Mart 2025	21 March 2025
Kabul Tarihi	Date Accepted
02 Haziran 2025	02 June 2025
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2025	30 June 2025

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ahmet Ateşyürek).

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet Ateşyürek).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“

Ateşyürek, Ahmet. “Mâverâünnehir Hanefîliği'nde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Şerâi' Kavramı”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 254-261.
<https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1662921>

”

Öz

Bu çalışma, şerâi' kavramının ırcâ düşüncesi içindeki gelişimini 5/11. yüzyıla kadar takip ederek, Mâverâünnehir Hanefiliği çerçevesinde incelenmesini amaçlamaktadır. Araştırma, özellikle iman-amel ilişkisi bağlamında şerâi' kavramının teolojik seyrini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışma, bu kavramın İslâmî mezhepler arasında nasıl farklı şekillerde ele alındığını ve bu bağlamda itikâdî ve dolayısıyla fikhî tartışmaları nasıl etkilediğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Metodolojik olarak, çalışma “anlayıcı-yorumlayıcı” bir yöntem izlemektedir. Bu bağlamda, Hanefî ve genel İslâm düşüncesindeki temel isimlere nispet edilen klasik kelâmî eserler incelenmektedir. Çalışmada, şerâi' kavramının erken dönem itikâdî tartışmalardaki rolü ele alınarak, özellikle Hâricî, Ashâbü'l-Hadîs ve Hanefî geleneklerindeki anlam farklılıkları değerlendirilmiştir. Ebû Hanîfe, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Neseî, Mâtürîdî, Ebû'l-Muîn en-Neseî ve Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin eserleri merkeze alınarak rivayetler, kelâmî risaleler ve fikhî metinler üzerinden kavramın ırcâ söylemi içinde nasıl şekillendiği analiz edilmiştir. Araştırmada, şerâi' kavramına yönelik üç temel yaklaşım tespit edilmiştir. Hâricîler, şerâi'yi imanın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirerek, günahkârların tekfir edilmesini savunmuştur. Ashâbü'l-Hadîs, ameli imanın tanımına dâhil etmekle birlikte, kişinin işlediği günah sebebiyle imandan çıkmayacağını genel olarak kabul etmiştir. Hanefî gelenek ise şerâi'yi imanın bir gereği olarak ele almış, fakat onu imanın tanımından bağımsız bir sorumluluk olarak görmüştür. Araştırma bulgularına göre, Ebû Hanîfe'nin imanı “tasdik” olarak tanımlaması ve ameli “muwazzaf” yani bir yükümlülük olarak değerlendirmesi, daha sonraki tartışmaların çerçevesini belirlemiştir. Mâverâünnehir'deki Hanefî âlimleri, bu ayrımı daha da sistematik hâle getirerek, Ashâbü'l-Hadîs ve diğer teolojik ekollerin eleştirilerine karşı bu kavramı geliştirmiştir. Mâtürîdî ve Ebû'l-Muîn en-Neseî, Cibrîl hadisini merkeze alarak, şerâi' kelimesinin hadise sonradan eklenmediğini savunmuş ve bu çerçevede Ashâbü'l-Hadîs'in itirazlarına cevap vermiştir. Ebû Şekûr es-Sâlimî ise, tartışmayı daha da derinleştirerek şerâi' kavramına ek olarak şerâit kavramını işin içine sokmuştur. O, şerâi'nin imanın şerâitinden farklı olduğunu vurgulamakla birlikte imanın varlığının ortaya çıkardığı bir sorumluluk oluşunu detaylandırmıştır. Ayrıca şerâi'nin sübütunun kesinliği bağlamında imanla olan ilişkisine değinmiştir. Bu çerçevede, şerânin yükümlülüğünü reddetmenin veya hafife almanın kişiyi iman dairesinden çıkaracağını örneklerle yer vererek açıklamıştır. Sonuç olarak, bu çalışma Mâverâünnehir Hanefiliğinde şerâi' kavramının metodolojik ve doktriner gelişimini inceleyerek, Hanefî ekolünün iman-amel ilişkisini nasıl dengelediğini ortaya koymaktadır. Elde edilen veriler, İslâm düşüncesinde iman ve amel ilişkisine dair tartışmaların nasıl şekillendiğini ve ırcâ düşüncesinin Hanefî-Mâtürîdî doktrininde nasıl bir rol oynadığını anlamaya katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam mezhepleri tarihi, Mâverâünnehir Hanefiliği, Ebû Hanîfe, ırcâ, Şerâi'.

Abstract

This study investigates the development of the concept of sharā'i' within Irjā' thought until the 5th/11th century, focusing on its evolution in Transoxanian Ḥanafism. The research aims to trace the theological trajectory of sharā'i', particularly in the context of debates on the relationship between faith (imān) and deeds ('amal). The study holds significance as it sheds light on how this concept was understood differently across Islamic sects, influencing broader theological and legal discourses. Methodologically, the study follows an interpretive-understanding approach, examining classical theological texts attributed to key figures in Ḥanafî and broader Islamic thought. The research analyzes the role of sharā'i' in early doctrinal disputes, particularly in Kharijite, Ahl al-Ḥadîth, and Ḥanafî traditions, with special emphasis on the works of Abū Ḥanîfa, Makhûl al-Nasafî, Mâturîdî, Abū al-Mu'în al-Nasafî, and Abū Shakûr al-Sâlimî. A textual analysis of ḥadîth reports, theological treatises, and jurisprudential writings is conducted to assess how sharā'i' was framed within Irjā' discourse. The research identifies three major perspectives on sharā'i'. The Kharijites regarded it as an inseparable condition of faith, leading to their strict stance on sin and apostasy. The Ahl al-Ḥadîth, while including deeds in their definition of faith, generally avoided extreme positions on excommunication. The Ḥanafî tradition, however, maintained a moderate stance by defining sharā'i' as a responsibility rather than a prerequisite for faith, distinguishing it from sharā'iṭ (conditions of faith). Findings indicate that Abū Ḥanîfa's articulation of faith as taşdiq (affirmation), with deeds classified as obligations (muwazzaff), set the foundation for subsequent theological debates. Later Ḥanafî scholars, particularly in Transoxiana, further developed this distinction, responding to critiques from Ahl al-Ḥadîth and other theological currents. Mâturîdî and Abū al-Mu'în al-Nasafî engaged with the Ḥadîth of Jibrîl, countering claims that sharā'i' was a later interpolation. Abū Shakûr al-Sâlimî further deepened the discussion by introducing the concept of sharā'iṭ alongside sharā'i'. While emphasizing the distinction between sharā'i' and the sharā'iṭ al-imān (conditions of faith), he elaborated on the notion that faith gives rise to a particular sense of responsibility. He also addressed the relationship between sharā'i' and faith in the context of their definitive establishment. Within this framework, he explained—by citing examples—that

denying or belittling the obligation entailed by the sharā'i' could expel a person from the fold of faith. In conclusion, this study highlights the methodological and doctrinal trajectory of sharā'i' in Transoxanian Ḥanafism, demonstrating how the Ḥanafī school balanced legal and theological concerns in response to competing religious discourses. The research contributes to a deeper understanding of faith-deeds dynamics in Islamic thought and the role of Irjā' in shaping Ḥanafī-Māturīdī doctrine.

Keywords: History of Islamic sects, Māwarā' al-Nahr Ḥanafism, Abū Ḥanīfa, Irjā', Sharā'i'.

Giriş

Bu çalışma, ircâ düşüncesindeki şerâi' kavramının 5/11. asra kadar olan gelişimini Mâverâünnehir Hanefîliği üzerinden takip etmeyi amaçlamaktadır. Malum olduğu üzere, Hanefî mezhebi İslâm coğrafyasında erken dönemlerden itibaren geniş bir coğrafyada benimsenmiş ve yaygınlık kazanmış bir mezheptir. Bu geniş coğrafyanın barındırdığı kendine has farklılıklar ve süreçler Hanefîlik içerisinde farklı yönelimleri ortaya çıkarmıştır. Bu yönelimler içerisinde, fıkhîta kahir-i ekseriyetle Hanefî olmakla birlikte iman konusunda “el-menziletü beyne'l-menziyeteyn” düşüncesiyle diğer Hanefîlerden ayrılan, Mu'tezile de yer almaktadır. Çalışmada “İrcâ düşüncesini savunan Hanefîler” ifadesi Mu'tezilî olanlarla Mu'tezilî olmayan (özellikle de çalışmada ele alınmaya çalışılan Mâverâünnehir bölgesindeki) Hanefîleri ayırt etmek maksatlı kullanılmıştır. İrcâ düşüncesini savunanlarla diğer dinî anlayışlar arasındaki kadîm îtikâdî tartışmanın, ilk firkalaşmalarla paralel bir şekilde, iman-amel ilişkisi üzerine olduğu bilinen bir husustur. Bu tartışmanın uzanımı olarak ikrar, tasdik, amel, iman şubeleri, imanda istisna, iman dereceleri, imanda artma eksilme, iman ve islam kelimelerinin farklılığı/özdeşliği gibi meseleler gündeme gelmiştir.¹ Bu çerçevede tartışılan kavramlardan birisinin de “şerâi'” kavramı olduğu anlaşılmaktadır.

Şerâi' kelimesi şeriat kelimesinin çoğuludur. Kelime anlamı olarak şeriat, suya giden yol, takip edilen yol demektir. Terim olarak ise Allah'ın oruç, namaz, hac, nikâh gibi kulları için koyduğu kural nevinden şeylerin adı olmuştur.² Kelimenin din anlamı taşıdığını da belirtmek gerekir. Ancak Allah'ın gönderdiği “din”, inanç ve ahlâk esasları bağlamında, tüm zamanlarda aynı kabul edilmiştir. Şeriat ise daha çok farklı zaman ve mekânlardaki bireysel ve toplumsal dinî görevlerin kanuni yönünü ifade eder.³ Bu bilgilerden hareketle, şerâi'nin iman gerektirdiği görev ve sorumluluklar olduğu ifade edilebilir. Kavramın bu anlamı, dinî anlayışlar tarafından söylemleriyle doğru orantılı olarak, farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Çünkü söylemlerde kullanılan kavramların somut anlam ve işlevleri, ancak belirli bir bağlam içinde karşılık bulmaktadır. Söylemler, izole bir şekilde varlık göstermez; aksine, bir bağlam içinde şekillenir, diğer söylemler ve bağlamlarla etkileşim kurar ve bu süreçte dışsallaşır. Söylemler,

¹ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi* (Ankara: Kitâbiyât, 2002), 73-152.

² İbn Manzûr Muhammed b. Mukrim b. Ali, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 8/175.

³ Bu açıdan bakıldığında tarih boyunca Yahudi şeriatı, Hristiyan şeriatı ve İslâm şeriatinden bahsedilebilir. Müslümanların ilk müfessirlerinden sayılan Mukâtîl b. Süleyman (öl. 150/767), önceki kitapların nesh edilmesinden bahisle, Kur'ân'da geçen beyyinât ifadesini Allah'tan getirdiği kanunlar anlamında, Hz. Muhammed'in şerâi'si olarak açıklamaktadır. Bk. Ebü'l-Hasen Mukâtîl b. Süleyman, *Tefsîrü Mukâtîl b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 2002), 1/180.

anlatıların rastgele bir kısmının çıkarılması değil; aksine, sosyal bir bağlamda anlam üreten, bağlam tarafından şekillendirilen ve aynı zamanda bağlamın sürekliliğini sağlayan ifadeler ve cümle gruplarının oluşturduğu dinamik bir yapıdır.⁴ Çalışmanın odaklandığı ircâ düşüncesine sahip Hanefîler ise şerâî kavramını ircâ söylemleri ile uyumlu bir şekilde anlamışlardır. Buna göre, kavram amellerin imandan ayrı oldukları bağlamı üzerinden vücut bulmaktadır. Diğer söylemler, özellikle de Ashâbü'l-Hadîs'le olan iletişim, süreçte kavramın dışavurumunda etkili olmuştur. Bu çerçevede kavramın gelişiminin izlenmesinde mezhebin kendi macerasını merkeze almak gerekmektedir.⁵

Şerâî'u'l-îmân kavramının ilk dinî metinlerden itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶ Bu kavram, Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) nispet edilen *el-Fıkhu'l-ebsat* adlı eserde de karşımıza çıkmaktadır. Konumuz açısından dikkat çekici olan husus ise, kavramın risalede ayrıca hadis metni içerisinde geçiyor olmasıdır.⁷ Bu durum kavramın otantikliğine katkı sunmaktadır. Çünkü Ebû Hanîfe bu rivayeti imanın tarifi ile ilgili soruya cevap sadedinde aktarmaktadır. Üstelik bu rivayet Cibrîl hadîsi olarak bilinen hadistir. Cibrîl hadisi birçok kaynakta geçmekle birlikte, bu hadise dair en erken kaydın yine Ebû Hânîfe'nin bahsi geçen rivayeti olduğunu eklemek de anlamlı olacaktır.⁸ Ashâbü'l-Hadîs bu rivayetteki “şerâî” kelimesinin sıhhati ile ilgili çekincelerini öne sürerek itirazlarda bulunmuşlardır. Aslında bu itirazın arkasında, Ebû Hanîfe'nin hocalarından biri olan⁹ Alkame b. Mersed (öl. 120/738) başta olmak üzere, râvîlerinin Mürcîî olmaları ithamı yatmaktadır. Ashâbü'l-Hadîs'e göre, Mürcie şerâî'yi imanın kendisinden saymadığı için rivayetteki “İslam nedir?” sorusunu “İslam'ın şerâî'si nedir?” şeklinde eklemede bulunarak aktarmaktadır.¹⁰ Cibril rivayeti üzerindeki bu eleştiriden hareketle şerâî kavramına yaklaşıldığında, hicrî 1/7. asrın sonlarına kadar uzanan bir söylem farkından bahsedilebilecektir.

1. Şerâî Kavramının Şekillenme Süreci

Hiz. Peygamber'in vefatından sadece çeyrek asır sonra, Müslümanlar ilk defa devlet olma tecrübesini yaşamakla kalmayıp, büyük bir imparatorluğu yönetmek durumunda kalmışlardır. Bu baş döndürücü büyüme, akabinde birçok sorunu gündeme getirmiş, ortaya çıkan sosyal, siyasi ve ekonomik problemler çözülemediği gibi halife Hiz. Osman'ın (öl. 35/656) öldürülmesiyle geri dönülmez bir sürece evrilmiştir. Bu noktada, Arapların İslam'la birlikte yaşadıkları “medenîleşme” tecrübesine uyum sağlayamayan Hâricîlerin ortaya çıkışı konumuz açısından önem taşımaktadır. Hâricîlerin ideolojilerinin şekillenmesi, siyasi ve sosyal olaylara verdikleri tepkilerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Hiz. Osman'ın ardından yönetimi elinde tutanlara

⁴ Edibe Sözen, *Söylem: Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite* (İstanbul: Paradigma, 1999), 27.

⁵ Mezheplerin anlaşılmasında kendi düşünsel gelenekleri içerisinde değerlendirilmelerinin önemine dair bk. Mehmet Kalaycı, “Şifilik-Sünnilik ilişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar”, *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* 6/2 (2013), 293-319.

⁶ Mukâtîl b. Süleyman, *Tefsîrû Mukâtîl b. Süleyman*, 1/180.

⁷ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, “el-Fıkhu'l-ebsat”, *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 45.

⁸ Bekir Tatlı, “Buhârî (v. 256) Öncesi Kaynaklarda Cibrîl Hadîsi'nin İsnâdlarının Tahlili”, *Dinî Araştırmalar* 6/18 (2004), 26.

⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyer-i a'lamî'n-nübelâ* (b.y.: Dârü'l-Hadîs, 2006), 5/509.

¹⁰ Muhammed b. Ebî Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tehzîb sünen Ebî Dâvûd ve izâhu alilîhi ve müşkilâtihî*, thk. Nebîl b. Nassar es-Sindî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2019), 3/193-194.

karşı duydukları hoşnutsuzluk, onları yeni bir ideolojik zemine yönlendirmiştir. Bu zeminde, kendi düşüncelerini meşrulaştırmak ve daha geniş bir taban oluşturmak amacıyla dini söylemlerini ön plana çıkarmışlardır. Hâricîler, farklı siyasi, sosyal ve hukuki olayları iman ve amel bağlamında değerlendirmişlerdir. Bu yaklaşım, onların diğer Müslüman grupları tekfir etmelerine zemin hazırlamıştır. Hâricîlerin inanç sisteminin temelini, iman, dil, kalp ve amel arasındaki ilişki oluşturur. Onlara göre, iman sadece dil ile ikrar etmekten ibaret değildir. Aynı zamanda kalben tasdik etmek ve amele dönüştürmek gereklidir. Bu aşamada, Hâricî söylem daha ileri giderek, imanın süreklilik arz ettiğini ve ibadetlerin eksikliği veya günahların işlenmesi durumunda geçersiz hale geleceğini savunmuştur.¹¹ Çalışma bağlamında ifade edilirse, imanın şerâi'sinin yerine getirilmesinde bir eksiklik kabul edilebilir değildir. Bahsi geçen durumlarda ortaya eksik bir iman çıkar. Bu bakış açısına göre, eksik bir iman geçersizdir. Sonuç olarak, Hâricîlerin inanç sistemi, siyasi tepkilerin dini bir söylem içerisine oturtulmasıyla ortaya çıkmış, iman merkezli olmayan, küfür merkezli bir anlayışla karakterize olmuştur. İman, amel ve ceza anlayışlarındaki aşırılıklar, onları diğer İslâmî gruplardan ayıran en belirgin özellikleridir.¹²

İmanın süreklilik arz ettiği, ibadetlerin eksikliği veya günahların işlenmesi durumunda imanın geçersiz olacağına dair Hâricî söylem, Müslümanların bir kısmı tarafından toplumsal birliği tehdit edici bir bağlamda okunmuştur. Bu bağlam ırcâ düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Zira Hâricîlerin toplumu tehdit eden bu söyleminin ırcâ söylemiyle girdiği etkileşim, ırcâ düşüncesinde mü'mini büyük günahından dolayı tekfir etmeme şeklinde dışa vurmuştur. İrcâ söyleminin sürekliliği ise, süreçte daha çok Ashâbü'l-Hadîs ile muhataplık ilişkisi içerisinde gerçekleşmiştir. Çünkü Hâricî düşünce kısa süre içerisinde, İslâm'ın merkez beldelerine barınamayarak muhalif duruşlarını devam ettirebilecekleri uzak beldelere gitmek durumunda kalmışlardır. Bu aşamadan sonra, ırcâ söylemine karşı sesini yükselten en güçlü anlayışın Ashâbü'l-Hadîs olduğu ifade edilebilir. Zira onların iman tanımında da amel imana dâhildir. Ancak bu, Hâricî anlayıştan farklı olarak, kişinin günah işlemesi durumunda küfre girdiği iddiasını destekleyecek argümanları merkeze almamaktadır.¹³

Ashâbü'l-Hadîs içerisinde, özellikle Mihne olaylarından sonra, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) isminin öne çıktığı bilinen bir husustur. Onun Nişabur'daki dostlarıyla şehirdeki "Mürchie"nin faaliyetlerine dair mektuplaştığı ifade edilmektedir. İrcâ söylemi karşıtlığında, Ahmed b. Hanbel ve hocası İshak b. Râhûye gibi isimlerden önce, dikkatimizi çekecek ilk isimlerden birisinin Nadr b. Şümeyl (öl. 203/818) olduğu ifade edilebilir.¹⁴ O, Ebû Hanîfe'nin ashâbı ile iman kavramı üzerine farklı tartışmalara girmiştir.¹⁵ Merv kadılığı döneminde, Hanefî kadıları azletmeye çalışacak kadar mutaassıp bir Ashâbü'l-Hadîs taraftarı olduğu ifade edilmektedir.¹⁶ Nadr b. Şümeyl gibi Ashâbü'l-

¹¹ Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-îmân: ve me'âlimuhû, ve sunenuhû, ve istikmâluhû, ve derecâtuhû*, thk. Muhammed Nasıruddin el-Elbânî (b.y.: Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2000), 76.

¹² Konuya dair bk. Furat Akdemir, "İlk Dönem İman-Siyaset ilişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 170-198.

¹³ Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-îmân*, 78.

¹⁴ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 51.

¹⁵ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Humeydî Abdülmecid (Riyad: Dârüssamî, 2000), 1/304.

¹⁶ Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *Menâkibü'l-imâm el-a'zam Ebî Hanîfe* (Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1903), 2/106.

Hadîs'in ardından gelen takipçileri, imanın ikrar, tasdik ve organlarla amel olduğunu savunan eserler kaleme almışlardır. Bu konudaki muhataplarının Ebû Hanîfe'nin şahsı ve daha sonra onun ircâ görüşünü savunan taraftarları olduğu bilinen bir husustur. Bu çerçevede, Ashâbü'l-Hadîs'in merkeze aldığımız şerâî kavramına yaklaşımına bakmakta fayda vardır. Konuya dair, Nadr b. Şümeyl'in de öğrencisi olan, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Kitâbü'l-Îmân*'ı başvurulabilecek en erken kaynaklardan biridir. Kâsım b. Sellâm ilim ehlinin imanın tanımı konusunda ikiye ayrıldığını söylemektedir. Bir grup, imanı kalple tasdik, dille ikrar ve organlarla amel olarak tanımlamış, diğer grub ise imanı kalp ve dille tasdikten ibaret görmüştür. Bu grup amelleri imandan ayrı olarak takvaya dahil etmiştir. Kâsım b. Sellâm'a göre doğru olan birinci grubun yaptığı tanımdır. O diğer tanımın yanlışlığını Hz. Peygamber'in Mekke ve Medîne dönemleri arasındaki farka dikkat çekerek açıklamaya çalışmaktadır. Buna göre, İslam'ın ilk yıllarında iman şehadet getirmekten ibaret olmuştur. Hz. Peygamber Mekke döneminde insanları şehadete davet etmiştir. Bugünkü gibi iman gerektirdiği sorumluluklar söz konusu olmamıştır. Kişinin sadece Hz. Peygamber'in davetine olumlu cevap vermesi, mü'min olması için yeterli görülmüştür. Hicretten sonra, ikrara ek olarak, namaz, abdest ve faiz gibi emirler geldiğinde mü'minler bunları da ikrarda olduğu gibi kabul etmişlerdir. Bu çerçevede, sonraki emredilen sorumluluklar olan "şerâî" ile ikrar aynı konumdadır. Zira bunların hepsi Allah'ın emrinin icabı yerine getirilmiştir. İmân'ın şerâî'yi farklı zamanlarda emredildiğinde, mü'minler her biri için ayrı ikrarda bulunmuşlardır. Bu açıdan ilki sonuncusundan farklı değildir.¹⁷ Bu anlayışa göre iman, Allah tarafından gelen her yeni sorumluluğun ikrarını da gerektiren, aksi takdirde önceki ikrarların da geçerli olmadığı bir süreci içermektedir. Ashâbü'l-Hadîs'in meseleye yaklaşımını da özetleyen bu açıklama, beklenildiği üzere, imanı ikrar, tasdik ve amel şeklinde tanımlayan anlayışın bir uzanımıdır.¹⁸

4/10. Asrın Ashâbü'l-Hadîs'e mensup önemli isimlerinden, Bağdatlı Hanbelî alim İbn Batta el-Ukberî'nin (öl. 387/997) konuya dair yaklaşımının daha sert bir söylem içerdiği görülmektedir. Buna göre, mesele açısından Kur'an ve sünnetteki hükümler, bir mazeret ileri sürmek isteyen kimseye fırsat vermeyecek derecede, apaçık ve ihtiyaca yönelik hükümlerdir. Böylece, helak olan apaçık bir delil ile helak olacak, kurtulan yine apaçık bir delil ile kurtulacaktır. Buradan hareketle, Allah dinini bu esaslarla tamamlamış ve bu esaslarla inananlara mü'min adını vermiştir. İbn Batta, Allah'ın, inananları belli esaslar etrafında, yani iman şerâî'si ile kardeş kıldığını söylemektedir. O, iman kardeşliği kavramını iman şerâî'si şartına bağlayarak sözü Mürcie'ye getirmektedir. Zira ona göre, şerâî mü'minleri amelsiz bir iman anlayışını savunan ve imanı yalnızca marifet ve sözden ibaret sayan sapkın Mürcie bid'atçılarından ayırmaktadır. Oysa Allah'ın kitabı, Peygamberin sünneti ve akıl sahibi alimlerin icmâi onları yalanlamaktadır. Bu temelde iman; doğru inançtan kaynaklanan samimi sözlerle, halis niyetlerle icra edilen salih amellerle, adaletli sünnetlerle ve faziletli ahlaklarla örülü bir sistem olarak tesis edilmiştir. Allah bu iman sistemiyle kulları için dünya ve ahiret maslahat ve menfaatlerini bir araya getirmiştir. Zira insan, aklının yetersizliği, hakikatlerin tamamını kuşatmada sınırlı kalışı ve fayda ve maslahat içeren her şeyi tam anlamıyla idrak edememesi gibi nedenlerle yaratılmıştır. Şehvetlerinin hâkimiyeti ve heva ve

¹⁷ Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Îmân*, 11-18.

¹⁸ Ayrıca bk. Ebu Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Âcurri, *eş-Şerîa*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dimîcî (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1999), 2/553.

arzularının galip gelişi sebebiyle, doğru yollara ulaşmaları zorlaşmış, hidayet yolları onlar için karmaşık hale gelmiştir. Bu durum onların fitratına yerleştirilmiştir. Eğer her birey kendi akıl ve düşüncesine, görüş ve tercihine, seçeceği yol ve ahlaka bırakılacak olsaydı, mutlaka kendi nefsi için doğru ve hayırlı olanı bulmada aciz kalacak, yaratıcısının rızasını kazandıracak yönelimi belirlemede yetersiz olacaktı. Allah, kullarının bu durumunu bildiği için, onlara rahmeti ve şefkatiyle yardım etmiş; kitapları ve peygamberlerinin diliyle emir ve nehiylerle desteklemiştir. Bu emirler ile onlara ne yapacaklarını ve nelerden kaçınacaklarını açıklamış, kendilerine sarılacakları ve sakınacakları hususlarda başarı nasip etmiştir. Böylece, kullarından her bir mü'min, ister görüş ve tercihinde güçlü olsun ister zayıf, ister bilgi ve idrak araçları eksiksiz olsun ya da olmasın, doğru yolu bulabilecektir.¹⁹ İbn Batta'nın şahsında ifadesini bulan bu anlayış Ashabü'l-Hadîs'in duruşunu göstermesi açısından değerlidir. Bu anlayış, ameli imanın tanımına dâhil etmeyen ırcâ düşüncesinin Hz. Peygamber'in hayatta olduğu vahy sürecinde ve daha sonra onu takip eden ilk neslin uygulamasında yeri olmayan heva ve acizlikten kaynaklanan isabetsiz, nevhur bir rey olarak kabul etmekte ve reddetmektedir. Ukberî'nin ifadelerinde de açıkça görüldüğü üzere Ashâbü'l-Hadîs, Mürcie'yi amelin işin içinde olmadığı bir iman tanımının peşinde olmakla itham etmektedir. Ashâbü'l-Hadîs'in bu yaklaşımına karşı ırcâ söylemi sahiplerindeki aksülamelleri Ebû Hanîfe'den itibaren izlemek mümkündür.

2. İrcâ Düşüncesine Sahip Hanefîlerde Kavramın Gelişimi

İrcâ düşüncesinin savunulduğu en erken kayda Hasan b. Muhammed'e (öl. 100/718) ait *Kitâbü'l-İrcâ* isimli risale olduğu bilinen bir husustur. Hasan b. Muhammed'in bu risaleyi Hz. Ebûbekir ve Ömer'in hilafetini kabul etmeyen Sebeyye'ye karşı kaleme aldığı ifade edilmektedir.²⁰ Risalede de açıkça ifade edildiği üzere, ırcâ kavramı Hz. Ebubekir (öl. 13/634) ve Ömer (öl. 23/644) sonrasında yaşanan ayrılıklarda taraf olan kimseler hakkında yargıyı Allah'a bırakma çerçevesini aşmamaktadır. Çünkü ırcâ, geçmişte yaşamış olup da durumları bilinmeyen insanlar hakkındadır.²¹ Bu bağlamdaki ırcâ konusunda Ashâbü'l-Hadîs ve Hanefîler arasında bir ihtilaf yoktur. Taraflar arasındaki ayrılık, kavrama, imanın tanımına ameli dahil etme aşamasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu konuda yukarıda değinilen Ashâbü'l-Hadîs'in yaklaşımına karşı, nasıl bir duruş sergilendiğinin gözlemlenebileceği en erken başvuru Ebû Hanîfe'nin risâleleri olsa gerektir. O, hayatta olduğu dönemde, Mürcîlik ithamlarına maruz kalmıştır. Zira bize ulaşan ifadelerinde o, bu ithamlara cevap vermektedir. O, kendisinin Mürcî olduğu iddiasına cevap verirken, tam da yukarıda da yer verdiğimiz şekilde, Ashâbü'l-Hadîs'in "kitap ve sünnette olmayan bir düşünceyi reyi ile ortaya atma" ithamına cevap vererek başlamaktadır. Ebû Hanîfe, Allah'ın rızasından uzak bir iş yapan kimsenin hiçbir mazereti olamayacağına yemin etmektedir. Ona göre, insanların kendi ürettikleri, Kitap'ın getirdiğine ve Hz. Peygamber'in davet ettiğine dayanmayan

¹⁹ Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Batta, *el-İbâne an şer'îti'l-fırkatî'n-nâciye ve mucânebeti'l-fırakî'l-mezmûme*, thk. Rıza Mutî vd. (Riyad: Dârur-Râye li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2005), 2/626.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Kutlu Sönmez, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 317-331.

²¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Arabî, 1994), 6/333.

hiçbir düşünce doğru yola iletici değildir.²² O, kendisine imanın ne olduğu sorulduğunda cevap olarak, kendi cümleleriyle değil, çalışmanın giriş kısmında değinilen, Cibril hadisi ile cevap vermektedir.²³ Onun aktardığı rivayetteki ayrıntı, çalışmanın giriş kısmında ayrıntılarına yer verilen, Ashâbü'l-Hadîs'in Mürcie'ye bu rivayetle ilgili yaptığı itiraza denk düşmektedir. Zira Ebû Hanîfe'nin aktardığı rivayette "şerâî" kelimesi geçmektedir. Ve o farklı yerlerde kendisine yöneltilen "İslam'ın şerâî'i nedir?"²⁴ "Bana İslam'ın şerâî'sinden bahset!"²⁵ şeklindeki sorulara "Şerâî ferâizdir."²⁶ cevabını vermektedir. Ebû Hanîfe'ye göre şerâî, farzlar, fazilet ve masiyet şeklinde saydığı amel kavramı dâhilindedir. Amel, yani şerâî de kategorik olarak imandan başkadır. Onun imanla münasebeti "muvazzafi" (yükümlülüğü) oluşudur.²⁷ Hz. Peygamber insanları şehadete ve ondan gelen her şeyi kabul etmeye davet etmiştir. Daha sonra buna iman edip tasdik eden kimseler için farzlar (şerâî) gelmiştir. Bu farzları yerine getirmenin adı da amel olmuştur. Ameli işlemeyen kimse tasdiğini kaybetmemiştir. Zira amel olmadan da tasdik mevcuttur. Öyle olmasaydı, iman adlandırmasından ve dokunulmazlıktan uzaklaşmış olurdu.²⁸ İnsanlar tasdik konusunda birbirlerinden farklı değillerdir. Ancak amele gelince, durum farklıdır. Zira her insana aynı amelleri yerine getirme sorumluluğu verilmemiştir. Allah ve rasulleri tasdik edildiğinde ortaya çıkan hidayet, farz olan amellerden hasıl olan hidayetten başkadır.²⁹ Ebû Hanîfe'nin imanın tanımına bu şekilde yaklaşımı, yukarıda Ukberî örneğinde de gördüğümüz üzere, Ashâbü'l-Hadîs tarafından "amelsiz bir imana götüren" tanımlama olarak görülmüş olmalıdır. Oysa Ebu Hanîfe, ameli kategorik olarak iman tanımı dışında bıraksa da şerâî ve ferâiz kavramlarını kendisini mü'min olarak tanımlayan kimsenin bir yükümlülüğü (muvazzafi) olarak tanımlamaktadır. Üstelik o, fıkhnın en faziletlisinin kişinin Yüce Allah'a imanı, şerâî, sünnetler, hadler, ümmetin ittifak ve ihtilafını bilmek olduğunu ifade etmektedir.³⁰

Ebû Hanîfe'nin imana dair görüşlerini içeren aktarımlara bakıldığında, onun ameli imana dahil etmemekle birlikte iman gerektirdiği bir sorumluluk olarak tanımladığı konusunda bir ihtilaf olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte o, ameli imana dahil etmemeye dair düşüncelerini açıktan bir rivayete de dayandırmamaktadır. Ancak onu usûlde ve furûda takip eden bazı takipçilerinin, muhtemelen Ashâbü'l-hadîs ile aralarındaki tartışmanın bir uzantısı olarak, iman ırcâ eksenli tanımlarını içeren rivayetlere yer verdikleri görülmektedir. Bu çerçevede dikkat çeken önemli bir isim olarak Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Nesefî'den (öl. 318/930) bahsedilebilir.

²² Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, "Risâletü Ebû Hanîfe", *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 80.

²³ Ashâbü'l-Hadîs'in Cibril hadisi ile ilgili itirazını hatırlayacak olursak, rivayetin "İslam nedir?" olması gerekirken, "Mürcie'nin 'İslam'ın şerâî'si nedir?" şeklinde eklemeye bulunduğu iddiasını hatırlamak yerinde olacaktır. Zira Ebû Hanîfe bu rivayeti "İslam'ın şerâî'si nedir?" şeklinde aktarmaktadır. Bu malumat tartışma merkezinde muhatapların kim olduğunu netleştirmesi açısından değerlidir.

²⁴ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ebsat", 45; Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *Müsnedü Ebû Hanîfe*, thk. Abdurrahman Hasan Mahmud (Kahire: el-Edeb, ts.), 2.

²⁵ Ebû Hanîfe, *Müsnedü Ebû Hanîfe*, 1.

²⁶ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, "el-Âlim ve'l-müteallim", *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 17.

²⁷ Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, thk. Seyit Bahcivan (Mektebetü'-Şamile, ts.), 105/1.

²⁸ Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 17; Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebû Hanîfe", 81.

²⁹ Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebû Hanîfe", 81.

³⁰ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ebsat", 45.

Mekhûl, *er-Red alâ ehli'l-bid'a ve'l-ehvâ* isimli eserinde amelin imana dahil olmadığına dair rivayetlere ve tanımlamalara yer vermektedir.³¹ O, bu çalışmasında şerâi' kavramı üzerinden ayrıntılı açıklamalara da yer vermektedir. Mürcie'den bahisle, bu fırkanın imanı amelsiz olarak tanımladıklarını ve "küfürle beraber sevabın fayda etmediği gibi, imanla birlikte günahın da fayda etmeyeceği" düşüncesini savunduğunu ifade etmektedir. Bu grup imandan sonra farzların olmadığını savunmaktadır. Kişi sevap işlerse güzeldir; amelleri yerine getirmese de bir sorumluluğu yoktur. Mekhûl, bahsettiği Mürcie'nin bu iddialarına delil olarak, "Söyledikleri (bu) sözden dolayı Allah onlara, içinde devamlı kalmak üzere, zemininden ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verdi."³² ile "Lâ ilâhe illallah diyen cennete girer." ve "Cennetin anahtarı Lâ ilâhe illallah'tır." şeklindeki ayet ve hadisleri delil getirdiklerini de ifadelerine eklemektedir. O, iman tanımında ameli işlevsiz kılan bu tanımlamayı reddetmektedir. Kur'an'daki ilgili ayetle bu düşünceye karşı çıkmaktadır.³³ Buna göre, nassın zahirinde de belirtildiği üzere namaz, belirlenmiş ve ayette ifade edildiği şekilde Müslümanlara farz kılınmış bir sorumluluktur. Namaz, birçok ayette görüleceği üzere, imanın şerâi'sindendir. Mekhûl'ün ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla şerâi' yapılması emredilen veya nehyedilen şeylerdir. Buna göre, Mürcie'nin iddiasında olduğu üzere, zina ve katl gibi günahlar işlendiğinde iman sahibine bir zararı olmasaydı, naslarda yerini bulan hadler ve kısaslar emredilmezdi.³⁴ Mekhûl, "Allah Mürcie'ye lanet etsin, (o) amel olmaksızın iman düşüncesine dayanan bir kavimdir. Onlar, 'Namaz, zekat ve hac farz değildir; yerine getirirsen sevap, yapmazsan da bir sorumluluğu yoktur.' derler." rivayetini aktararak ameli işlevsiz kılan düşünceyi eleştirmektedir. Bu noktada ilgi çekici olan bir durumu ifade etmek gerekmektedir. Zira Mekhûl de iman tanımına ameli dahil etmemektedir. Dahası "İman ikrar ve ameldir." tanımını da kesin bir dille reddetmektedir.³⁵ Ona göre iman ikrardan ibarettir, ameller se onun şerâisidir. Bu tanımlamayı "İman ikrardır. Amel ise onun şerâi'sidir." şeklinde bir rivayete dayandırmaktadır.³⁶ Bundan dolayı "cemaat" ehl-i kibleinin imanına şahitlik etmiş, insanların kalplerinde olanı ise Allah'a bırakmışlardır.³⁷ Mekhûl, daha sonra, Hz. Peygamber'in "İman tamamıyla ikrardan ibarettir."³⁸ ve "İman sözdür. Tasdiki de kalbin marifetidir." buyurduğu üzere, iman Lâ ilâhe illallah sözüdür." ifadesiyle, amele yer vermeyen, daha açık bir tanımlamada da bulunmaktadır.³⁹ Anlaşılabacağı üzere, Mekhûl ameli iman tanımına dahil etmemekte fakat ameli imanla irtibatsız kabul eden düşünceyi de reddetmektedir. Onun imanın ikrardan ibaret olduğunu ısrarla vurgularken diğer yandan ameli savunması, ilk bakışta belki bir tutarsızlık, en azından iman tanımında bir şeylerin eksik kaldığı kanaatini uyandırmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Mekhûl amelin konumuna "imanın şerâi'si" kavramıyla emredilen veya nehyedilen şeyler şeklinde işaret etmişti. O, kavramı temellendiren açıklamalarını başka bir noktada

³¹ Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Neseî, *Kitâbü'r-red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'id-dâlle*, thk. Seyit Bahcivan (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013), 241, 243, 244, 245 247; Benzer rivayetlerin muhtemel kaynak/kaynaklarına dair bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Mizânü'l-ittidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becavi (Beyrut: y.y., 1963), 3/429.

³² el-Mâide 5/75.

³³ en-Nisâ 4/103.

³⁴ Mekhûl en-Neseî, *Kitâbü'r-red*, 147.

³⁵ Mekhûl en Neseî, *Kitâbü'r-red*, 136.

³⁶ Mekhûl en Neseî, *Kitâbü'r-red*, 244-245.

³⁷ Mekhûl en Neseî, *Kitâbü'r-red*, 149, 151.

³⁸ Mekhûl en Neseî, *Kitâbü'r-red*, 165.

³⁹ Mekhûl en Neseî, *Kitâbü'r-red*, 154.

derinleştirmektedir. Buna göre, Allah imandan sonra yerine getirilmesi gereken farzlar ve kaçınılması gereken yasakları kesin bir dille emretmiştir. Ve mü'minler üzerine şerâî'yi sorumluluk olarak yüklemiştir. Daha sonra, şerâî'nin örneklerini de içeren namaz, oruç ve peygambere itaat gibi farzları emreden ayetlere de yer vermektedir. Ayrıca “*Her birinize bir şeriat ve bir yol yöntem verdik.*”⁴⁰ ayetine de yer vererek bütün bunların amelin mü'minlere yüklenmiş bir sorumluluk olduğunu gösterdiğini ifade etmektedir. Sonuç olarak, Allah'ın emri somut olarak belirli hükümler ve hadlerle gerçekleşmektedir.⁴¹ Bu noktada, Mekhûl'ün açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, Ashâbü'l-Hadîs'in tanımını yaptığı Mürcie ile Mekhûl'ün Mürcie tanımının aynı olmadığına dikkat çekmek gerekmektedir. Yukarıda yer verildiği şekliyle, Ashâbü'l-Hadîs iman tanımında amele yer vermeyen anlayışı Mürcie şeklinde tanımlarken, ircâ düşüncesini savunan Mekhûl zekat, hac, namaz gibi İslam'ın şerâî'sini imanın bir yükümlülüğü olarak görmeyenleri Mürcie şeklinde tanımlamaktadır. Mekhûl, şerâî'nin Allah'ın iman edenlerden beklediği somut bir yükümlülük olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır. Anlaşılacağı üzere, Mekhûl de imamı Ebû Hanîfe gibi, ameli kategorik olarak tanımın dışında bıraksa da şerâî kavramını tahkim ederek önemine vurgu yapmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin usûl ve fîrûdaki görüşlerinin günümüze ulaşmasında alternatifsiz bir konuma sahip olan Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) de çalışmanın konusunu merkeze alan düşüncelerine ulaşmak mümkündür. Mâtürîdî iman ve İslâm kavramlarını bahis edindiği bir yerde sözü Cibril rivayetine getirmektedir. O, muhtemelen meşhur olduğu için metinlerine yer vermeden, çalışmanın giriş kısmında bahsedilen Ashâbü'l-Hadîs ile Hanefiler arasındaki Cibril rivayeti üzerindeki tartışmaya dahil olmaktadır. Devamında, Cebrâil'in getirdiği haber üzerine bazı ihtilaflar meydana geldiğini ve nakledilen rivayetlerde lafız farklılıkları bulunduğunu ifade etmektedir. Buna göre, İbn Ömer'den gelen bir rivayette, Hz. Muhammed'e önce iman, ardından da İslam'ın şerâî'si sorulmuş ve O da İslam ile ilgili soruya cevaben zikredilen şekilde karşılık vermiştir. Mâtürîdî'ye göre bu rivayet, önceki rivayetin bir tefsiri olarak kabul edilebilir ve ilk haber iki şekilde yorumlanabilir. Bunlar, ravinin sorudaki şerâî kelimesini duymaması veya naklederken farklı bir şekilde aktarması ihtimalidir. Bu yorumu destekleyen bir rivayette, İbn Ömer'in bu olayın gerçekleştiğini söylediği belirtilmektedir ve ilk rivayeti teyit eden unsurlar bulunmaktadır. Tahmin edileceği üzere Mâtürîdî, ircâ düşüncesini savunan bir geleneğin mensubu olarak,⁴² şerâî kelimesinin rivayete sonradan eklendiğine dair görüşü kabul etmemektedir. Onun meseleyi ele alış şeklinden muhatabının Ashâbü'l-Hadîs olduğu

⁴⁰ el-Mâide 5/48.

⁴¹ Mekhûl en Neseî, *Kitâbü'r-red*, 241.

⁴² Bilindiği üzere Mâtürîdî'nin sahip olduğu ircâ düşüncesi, Ebû Hanîfe'nin ircâ düşüncesiyle paralel olarak, büyük günah işleyen kimselerin durumunun Allah'a havale edilmesi gerektiği şeklindedir. (bk. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, ed. Bekir Topaloğlu-Muhammed Ârûsî (İstanbul: Merkezü'l-Buhûsî'l-İslâmiyye, 2017), 496) Mâtürîdî ircâyı içerdiği anlama göre olumlu ve olumsuz şeklinde ikiye ayırmaktadır. Olumlu anlamdaki ircâ, büyük günah sahiplerinin ahiretteki durumları hakkında kesin hüküm vermeksizin bu konuda kararı Allah'a bırakmak şeklinde tanımlanır ve bu yaklaşım övgüye değer görülür. Bk., Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/422; Mâtürîdî mürtekib-i kebire hakkında küfür ve fıska sonuçlanan itizâlî ve harici fikirleri müslümanlar arasında düşmanlığın ortaya çıkmasındaki nedenlerden biri olarak da değerlendirmektedir. bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 9/539; Mustafa Murat Batman, *Tefsir ve Mezhebi Aidiyet-Mâtürîdî ve Râzî Tefsirlerinde Mu'tezile Eleştirilerinin Tefsir Değeri Açısından Mukayesesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 217-218.

anlaşılmaktadır. Mâtürîdî, daha sonra, Cibril rivayetinde geçen İslâm ve İman kavramlarının aynı anlama geldiğine dair açıklamalarına devam etmektedir.⁴³

Mâverâünnehir Hanefîliğinin önemli isimlerinden Ebû'l-Hasen Alî b. Saîd er-Rüstüfağnî'nin (öl. 345/956) meseledeki duruşunu elimizde olmayan *Beyânü's-sünne vel-cemâa* adlı eserinden Ebû Şücâ' Necmeddin Mengübars (Baybars) b. Yalınkılıç en-Nâsirî et-Türkî (öl. 652/1254) aktarmaktadır. Buna göre iman, Hz. Muhammed'in Allah katından getirdiğini tasdik etmektir. Bunlar da, diğer amellerden bağımsız olarak, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, elçilerine, ahiret gününe ve tafsilatıyla diğer esaslarını tasdiktir. Rüstüfağnî, görüşüne referans olarak, Ebû Hanîfe'den "İman tasdiktir. Ameller onun (imanın) gereğidir." sözünü aktarmaktadır.⁴⁴ Bölgede Nişâbur civarında Hanefî geleneğinin temsilinde önemli bir paya sahip Sâidî ailesine mensup Kadı Sâid b. Muhammed b. Ahmed el-Üstüvâî (öl. 432/1041) de *Kitâbü'l-İ'tikâd*'ında Ebû Hanîfe'ye göre imanda amel/farzların ikrarı ve konumu meselesine yer vermektedir. Üstüvâî, Ebû Hanîfe'den, "İman sözdür, amel imanının muvazzafıdır. İnsanlar amellerine göre birbirlerine üstünlük sağlarlar. İman sözdürden kastım dünya ahkamıdır." şeklinde aktarımda bulunmaktadır.⁴⁵ Yukarıdaki aktarımlar gelenekte Ebû Hanîfe'nin çizdiği çerçevenin güçlü bir şekilde muhafaza edildiğini göstermesi açısından değerlidir.

5/11. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mâverâünnehir Hanefîliğinin önemli temsilcisi Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin (öl. 508/1115) *Tebsiratü'l-edille*'sinde iman ve İslâm kelimelerinin aynı olduğunu anlattığı bölümde şerâî kavramı üzerindeki tartışmanın izlerini takip etmek mümkündür. Neseî bir kısım "Haşeviyye"nin iman ve İslâm kelimelerinin aynı olmadığını iddia ettiğini aktararak söze başlamaktadır.⁴⁶ O bir müddet sonra sözü Cibril rivayetine, oradan da rivayetdeki şerâî kelimesi üzerindeki malum tartışmaya getirmektedir. Neseî konuyu temellendirirken Cibril rivayetini gündeme taşımaktadır. Onun mensup olduğu mezhebî geleneğin bu konuda muhatabının Ashâbü'l-Hadîs oluşu ve meseleyi onlarla geçmişteki Cibril hadisi üzerinden devam ettirmesi Haşeviyye ile Ashâbü'l-Hadîs'i kastettiğini akla getirmektedir. Neseî, yukarıda yer verdiğimiz, üstâdı Mâtürîdî'nin çok ayrıntısına girmeden izah ettiği Cibril rivayeti ilgili tartışmanın ayrıntılarına dair bilgiler vermektedir. O, içerisinde şerâî kelimesinin geçtiği bu rivayetin Ebu'l-Abbas Cafer b. Muhammed el-Müstağfirî en-Neseî (öl. 432/1041), Ebû Hafs el-Kebîr (öl. 217/832) (ki bu rivayetin Ebû Abdullah b. Ebî Hafs'ın *Kitâbü'l-İmân*'ında kayıtlı olduğu ifade edilmektedir.) ve yine Ebû Abdullah b. Ebî Hafs kanalıyla Abdullah b. Recâ Ebî Amr el-Basrî (öl. 190/806) gibi güvenilir farklı kimseler yoluyla Alkame b. Mersed (öl. 120/738) ve Yahya b. Ya'mer'den (öl. 89/708) rivayet edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca o, bazı râvîlerin şerâî kelimesi olmadan bu hadisi rivayet etmesinin bir şeyi değiştirmeyeceğini de söylemektedir. Bunu delillendirmek için

⁴³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 510; Mâtürîdî'de iman ve İslâm kavramlarına dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Mehmet Şaşa, "Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İmân-İslâm İlişkisi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, (Haziran 2014), 119-139; Mustafa Yalçınkaya, *İmam Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Hikmetevi, 2023), 130-142.

⁴⁴ Ebû Şücâ' Necmeddin Mengübars b. Yalınkılıç en-Nâsirî, *en-Nûru'l-lâmi' ve'l-burhânü's-sâtî* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00848-002), 28b.

⁴⁵ Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, 105/1.

⁴⁶ Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tebsiratü'l-edille fî usûlî'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 2/425.

de "واسأل القرية"⁴⁷ "köye sor." ayetini delil getirmektedir. Buna göre, burada köy ile köy halkının kastedilmesi gibi rivayette de İslam denildiğinde buradan İslâm'ın şerâî' anlaşılacağı açıktır.⁴⁸

5/11. Yüzyılın ortalarında bölgedeki Hanefiliğin önemli temsilcilerinden birisi olan Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyid es-Sâlimî'nin (öl. 460/1068) *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd* adlı eserinde şerâî kavramına ayrıntılı bir şekilde değinildiği görülmektedir. Sâlimî şerâî kavramı ile birlikte "şerâit" kavramını da işin içine dahil ettiği kategorik bir izahata yer vermektedir. Buna göre, iman söz konusu olduğunda şerâî ve şerâit farklı şeylerdir. "Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat"e göre imanın şerâiti, kendisinde imanın gerekli olduğu, bu durum olmaksızın imanın gerçekleşmeyeceği şeylerdir. Bunların inkârı ve reddi ile küfre girilir. Bu küfür hükmünün tamamı nas, mütevatir haber ve ümmetin icmasıyla tespit olunan şeylerdir. Zira bunları kabul etmek ve bunlara inanmak zorunludur. Ümmetin üzerinde ittifak etmediği vahid haberler ise imanın sıhhati için şart olmaz. Bununla birlikte vahid haberle sabit olup kabir azabı, sırat, mizan ve şefa'at ve miraç gibi üzerine ulemanın bir te'vil söz konusu olmaksızın ittifak ettiği şeyler imanın şartlarından olur. Bu örnekler haberi vahidle gelmiştir lakin sahabe ve ulema bunların sıhhati ve kabulü konusunda ittifak etmiştir. Bu da icma işlevi gördüğü için iman etmek gerekir. Bu aşamadan sonra bunları inkar edenin kafir olup olmadığı meselesinde ihtilaf vardır. Bir kısım, kişinin bu durumda küfre girdiği kanaatinde. Diğer görüş sahipleri ise kişinin kâfir değil bidat işlemiş olduğunu ve fiskına hükmedileceğini söylemektedir.⁴⁹

Sâlimî, daha sonra şerâî kavramına değinmektedir. O, "Ehl-i sünnet ve'l-cemaate göre" şerâî'nin dinin rükünlerinin yerine getirilmesi anlamına geldiğini söylemektedir. Sâlimî Mu'tezile, Râfıza ve Hâricîlerin ise şerâî imandandır görüşünü savunduğunu, aynı zamanda Şâfiî'nin de bu görüşte olduğunu ifadelerine eklemektedir. Ona göre, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ise şerâî ile şerâiti birbirinden ayırmaktadır.⁵⁰ Buna göre şerâit, "mes'ele" olarak isimlendirilir. Şerâî ise "hıdme"⁵¹ olarak adlandırılır. Sâlimî hıdme olmaksızın mes'elenin tahakkuk edeceğini ama mes'ele olmadan hıdmenin tahakkuk etmeyeceğini ifade etmektedir. Onun ifadelerinden de anlaşılacağı üzere mes'ele, imanın dayandığı şartları ifade etmektedir. Bu şartların gerçekleşmemesi durumunda hıdme, yani yükümlülük olan davranışları yerine getirmekle maksat hasıl olmayacaktır. Kişi bu şerâî'e tekabül eden emirlerden birini terk ederse veya bu cihetten yasaklanan bir günah işlerse, bu fiil eğer haramı helal görme şeklinde ise, küfre girecektir. Sadece hükme uymayarak isyan etti ise küfre girmeyecektir. Sâlimî'ye göre, bu kanaatlerin tamamı Ehl-i sünnetin görüşüdür. Delili ise "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a...iman edendir."⁵² ayetidir. Allah iman ile amelin arasını ayırmıştır. Nitekim "Allah'ı, meleklerini, kitaplarını,

⁴⁷ Yusuf 12/111.

⁴⁸ Nesefî, *Tebisratü'l-edille*, 2/429-430.

⁴⁹ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 210/211.

⁵⁰ Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, 211. Sâlimî'nin ifadelerinden onun Ehl-i sünnet ve'l-Cemaatle kastettiğinin Hanefîler olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun ifadelerinden Şâfiî'yi bu grubun dışında tuttuğu düşünülebilir. Onun yaşadığı dönem olan 5/11. asrın şartları hesaba katıldığında bu durum anlaşılabilir. Çünkü o dönemde, bugünkü genel kabuldeki gibi, şemsiye bir ehl-i sünnet kavramı henüz oluşmaya başlamıştır denilebilir. Nitekim, Sâlimî de eserin farklı yerlerinde Şâfiî'yi seleften sayan ve saygı gösteren ifadeler yer vermektedir.

⁵¹ خدمة

⁵² el-Bakara 2/177.

peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapıtmıştır."⁵³ buyurmaktadır. Sâlimî'ye göre bu ayet, bu şerâiti yerine getirmeyenin kâfir olduğunu haber vermektedir. İman hükmünü gerektiren ameller imanın kendisi gibidir. Yani, kâfirin cemaatle namaz, Cuma veya bayram namazlarını kılması, insanlarla namaz kılıp müezzinlik etmesi veya Müslümanlarla hacca gitmesi Müslümanlığına hükmedilmesini gerektirir. O küfre dönerse de irtidadına hükmedilir. Ancak bu kişinin bir kere namaz kılması Müslüman olduğunu göstermez. Aynı şekilde bir Müslüman putlara secde etse ya da kâfirlerin din saydığı bir fiilde onlara tabi olsa kâfir olur. Bu durumla paralel olarak kişiden, Mecusi takkesi veya kuşağı gibi, katıksız bir küfür alameti zahir olursa kâfir olur. İtikâdî olmadan istihza içermesi veya itikadi olması durumu arasında fark yoktur. Takiyye ve endişeden dolayı işlendi ise durum başkadır. Yine, kişi kâfirlerin küfr alameti olmayan bir elbisesini giyse, onların dinden saymadıkları bir davranışı taklit etse bu durum hayatın akışı içinde bir durum kabul edilir ve küfrüne hükmedilmez. Dolayısıyla bir davranış itikadi bir hükme delalet edebilir çünkü kişi itikadın gerektirdiği bir davranış olarak onu yerine getiriyor olabilir. Sâlimî, bu çerçevede, bir davranışın itikada işaret etmeme ihtimali olduğunu da zikretmektedir. O, Muhammed eş-Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Müntekâ's*ından aktarımla, bir kimsenin "Allah'tan başka ilah yoktur" dediği halde yine de küfürden uzaklaşmaması durumunda münafık olacağını ifade etmektedir. Zira imanın sıhhatinin şartı küfürden uzaklaşmaktır. O, bu hükmün kaynağı olarak, "Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır."⁵⁴ ayetini vermektedir.⁵⁵ Sâlimî, imanın gerçekleşmesinde tasdik unsurunun ortaya çıkışını şerâit kavramıyla açıklamaktadır. Bu kavramı desteklemek için de mes'ele kavramını kullanarak imanda "ana konunun" bu şerâit oluşuna vurgu yapmaktadır. Şerâi' ise, tasdik unsurunun gerçekleşmesinin ardından, bir vazife olarak hıdme kavramıyla devreye girmektedir. Sâlimî, şerâit ile şerâi' arasındaki ilişkinin önemine dair açıklamalara da yer vermektedir. Buna göre şerâi'nin sübûtunu reddetme veya hafife alma durumunda tasdik gerçekleşmiş sayılmaz. Ayrıca o kişinin yerine getirdiği davranışların kalbindeki tasdiğin bir sonucu olduğuna dair ayrıntılı açıklamalara yer vererek şerâi'nin önemine vurgu yapmaktadır. Sâlimî'nin yaklaşımının ircâ düşüncesine sahip Hanefîlerin düşüncesinin bir uzanımı olduğu ortadadır. Ancak onun meseleyi ele alışının ayrıntılarına bakıldığında, daha önce görüşlerine yer verdiğimiz Mâtürîdî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî'den bir yönden ayrıştığı ifade edilebilir. Bahsi geçen âlimler konuyu, tartışmanın Ebû Hanîfe'den itibaren izini takip edecek şekilde, *el-Fıkhü'l-ebsat*'taki zikrettiği Cibril hadisi merkezinde ele almaktadırlar. Ancak Sâlimî'nin açıklamaları Hanefî gelenekteki bu izlere açık atıflardan ziyade, kavramsal boyutta meselenin ele alındığı teorik bir zeminde ilerlemektedir.

Şerâi'nin somut ifadesini içeren ameller ve ibadetler, Allah'a kulluk etmenin ve O'na yaklaşmanın bir ifadesi olarak yalnızca bireysel bir inanç göstergesi değil, aynı zamanda dinî yükümlülüğün kesin delillere dayalı yönünü de içinde barındırmaktadır. Hanefî fıkı bu konuda özel bir duyarlılık sergilemiş, özellikle Serahsî'nin (öl. 571/1176) *el-Usûl* adlı eserinde açıkça görüldüğü üzere, namaz, oruç, zekât ve hac gibi temel ibadetleri ifade eden "şerâi" kavramı, itikadî sabitelerle ilişkilendirilmiştir.

⁵³ en-Nisâ 4/136.

⁵⁴ el-Bakara 2/256.

⁵⁵ Sâlimî, *et-Tevhîd fî beyâni't-tevhîd*, 211-212.

Serahsî'ye göre bu tür ibadetler, dinin yapı taşları olup kesin delillerle sabit olduklarından dolayı, sadece amelî değil, aynı zamanda inançla ilişkili yükümlülüklerdir. Bu yönüyle, bu ibadetleri toptan inkâr eden kişi küfre düşer. Ne var ki bu yükümlülükleri yerine getirmemek –yani edayı terk etmek– her zaman küfrü gerektirmez; çünkü burada inkâr değil, itaatsizlik söz konusudur. Ancak bu terk küçümseme (istihfâf) niyetiyle yapılırsa, kişinin şâriin hükmünü tahkir etmesi sebebiyle küfürle sonuçlanabilir.⁵⁶ İşte bu ayırım, kefâret kavramının fikhî anlamını daha iyi kavramamıza imkân verir. Zira kefâretler, iman esaslarını inkâr etmeyen fakat amelî düzlemde farz bir yükümlülüğü ihmal eden kişilerin, bu ihmalin telafisi amacıyla yerine getirmeleri gereken şer'î düzenlemelerdir. Örneğin bir müminin farz olan orucu kasten bozması ya da yemîn-i mün'akide kapsamında verdiği sözü tutmaması, onun imanını ortadan kaldırmaz; ancak bu fiiller, ibadet rûknünü ihlâl ettiği için kefâretle telafi edilmesi gereken amelî kusurlardır.⁵⁷

Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet'te, bu tür kusurların telafisi için bedeni (oruç gibi)⁵⁸ ve mali (köle azadı, sadaka, fakir doyurma-giydirmeye) yükümlülükler öngörülmüştür.⁵⁹ Söz konusu kefâretler yalnızca bireysel bir arınma değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde bir telafi mekanizması işlevi de görmektedir. Özellikle yemin kefâreti gibi örneklerde açıkça görüldüğü üzere, bireysel bir söz ihlali, on fakiri doyurma ya da giydirmeye gibi sosyal yardımlarla telafi edilmektedir. Bu da kefâretin ibadet ve ceza karakterini birlikte taşıdığını göstermektedir. Aynı şekilde, Ramazan orucunun kasten bozulması durumunda köle azadı, bu mümkün değilse peş peşe iki ay oruç veya altmış fakiri doyurma gibi seçeneklerin öngörülmesi, kefâretin amelin ihmeline karşı ilahî bağışlanma aracı olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Hanefî fıkında ibadetlerin itikadî temelleriyle kefâretin amelî boyutu arasında kurulan ilişki, dinî yükümlülüklerin hem inanç düzeyinde benimsenmesini hem de ihlali hâlinde sorumluluğun telafisini öngören bütüncül bir yapı sunmaktadır. Şer'î delille sabit bir farzın ihlali, inkâr kastı taşımadığı sürece kişiyi dinden çıkarmaz; fakat bu ihmalin ciddiyetine binaen, şer'an belirlenmiş kefâretlerle telafi yoluna gidilmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, ircâ düşüncesindeki şerâî kavramının 5/11. asra kadar olan gelişimini Mâverâünnehir Hanefîliği üzerinden incelemeyi amaçlamıştır. İman ve amel ilişkisi çevresinde şekillenen bu tartışmanın İslam düşüncesinin en temel meselelerinden biri olduğu malumdur. Bu çerçevede, şerâî kavramının da tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihsel süreçte, ilk olarak Hâricî düşünce ve daha sonra Ashâbü'l-Hadîs muhataplığı içerisinde cereyan eden bu tartışma, şerâî kavramının da farklı anlam katmanlarıyla yorumlanmasına yol açmıştır. Hâricî düşünce, imanın varlığını şerâî'nin sürekliliğine bağlarken, Ashâbü'l-Hadîs bu ilişkiyi daha çok teorik bir boyutta ele alarak, şerâî'yi iman tanımını içerisine alsın da mü'mini günahından dolayı iman tanımının dışında bırakmayı, genel olarak, doğru bulmamıştır. Hanefî

⁵⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarâbâd: İhyâu'l-Meârif en-Nu'mâniyye Cemiyeti, ts.), 1/110-111.

⁵⁷ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/295-296.

⁵⁸ “Kim ki azad edecek köle bulamazsa tövbesinin kabul olması için iki ay peş peşe oruç tutsun.” en-Nisâ 4/92.

⁵⁹ “Bu yeminin kefareti ise; ailenize yedirdiğinizin orta hallisinden on fakiri doyurmak ya da onları giydirmek veya bir köle azat etmektir.” el-Mâide 5/89.

gelenek ise bir denge kurarak, şerâi'yi imandan bağımsız bir kategori olarak tanımlamış, ancak onu bir mü'minin yerine getirmesi gereken bir sorumluluk olarak görmüştür.

Ebû Hanîfe bu anlayışın teorik temellerini atarken, Cibrîl hadisi üzerinden şerâi' kavramını sunarak İslam'ın şerâi'lerinin farzlar ve emirler dizisi olarak ele alınması gerektiğini savunmuştur. Onun "İman tasdiktir, amel ise onun muvazzafıdır." ifadesi, Hanefî ekolünün bu meseleye dair temel görüşünü belirlemiş görünmektedir.

Zamanla, Hanefî gelenek içinde şerâi' kavramının konumunun daha da tahkim edildiği ve Mekhûl, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Ebû Şekûr es-Sâlimî gibi âlimler tarafından sistematik bir şekilde savunulduğu görülmektedir. Mekhûl şerâi'nin iman tanımı içerisine dâhil edilemeyeceğini savunmakla birlikte, bu kavramın önemine dair ayrıntılı açıklamalara yer vermiştir. Onun hedefinde, şerâi'nin yerine getirilmesini bir zorunluluk olarak görmeyen bir grup olarak, Mürcie yer almaktadır. Mekhûl'e göre bu grup amelsiz bir iman anlayışını savunmaktadır. Bu noktada, Ashâbü'l-Hadîs'in şerâi'yi iman tanımına almayanları Mürcie şeklinde tanımlarken, Mekhûl'ün bu grubu küfürle beraber sevabın fayda etmediği gibi, imanla birlikte günahın da fayda etmeyeceğini savunanlar şeklinde tanımlaması dikkat çekicidir. Mâtürîdî ise şerâi' kelimesinin rivayete sonradan eklenmediğine dair açıklamalara yer vermiştir. Onun meseleyi ele alışının merkezinde Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ebsat*'taki ifadeleri ve Cibril hadisinin olduğu anlaşılmaktadır. Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye gelince o, mesele ile ilgili selefi konumunda olan Mâtürîdî'nin açıklamalarına yer vermiş, daha sonra aynı minvalde açıklamalarla kavramı tahkim etmeye çalışmıştır. Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin meseleye yaklaşımının yukarıdaki örneklerden farklılaştığı görülmektedir. Sâlimî tartışmayı daha da derinleştirerek şerâi' kavramına ek olarak şerâit kavramını işin içine sokmuştur. O, şerâi'nin imanın şerâitinden farklı olduğunu vurgulamakla birlikte imanın varlığının ortaya çıkardığı bir sorumluluk oluşunu detaylandırmıştır. Ayrıca şerâi'nin sübûtunun kesinliği bağlamında imanla olan ilişkisine değinmiştir. Bu çerçevede, şerânin yükümlülüğünü reddetmenin veya hafife almanın kişiyi iman dairesinden çıkaracağını örneklere yer vererek açıklamıştır.

Sonuç olarak, Hanefî gelenek, ircâ düşüncesi çerçevesinde ameli imandan ayıran bir anlayışı benimsemiş, ancak şerâi'yi mü'minin yerine getirmesi gereken bir sorumluluk olarak tanımlamıştır. Bu yaklaşım, Hâricî ve Ashâbü'l-Hadîs ekollerden farklı olarak, itidalli bir görüş sunmuş ve iman-amel ilişkisini dengenin merkezine oturtmuştur. Hanefî gelenek, bu kavramı amellerin imandan ayrı bir kategori olarak değerlendirilmesi üzerinden anlamlandırmış ve bu mezhebin itikâdî duruşunu şekillendirmede etkili olmuştur. Kavramın bu şekilde ele alınması, Hanefî mezhebinin itikâdî görüşlerinin gelişimine ve farklı dini anlayışlarla olan etkileşimine ışık tutmaktadır. Tarihsel süreç boyunca bu görüş, Mâverâünnehir Hanefiliği ve daha sonra Mâtürîdî geleneğinin temel argümanlarından biri olmuş ve düşünce tarihindeki yerini muhafaza etmişti.

Kaynakça

- Acurrî, Ebu Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Âcurrî. *eş-Şerîa*. thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dimîcî. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1999.
- Akdemir, Furat. "İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında). *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 170-198.
- Batman, Mustafa Murat. *Tefsir ve Mezhebî Aidiyet-Mâturîdî ve Râzî Tefsirlerinde Mu'tezile Eleştirilerinin Tefsir Değeri Açısından Mukayesesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed. *Menâkibü'l-imâm el-a'zam Ebî Hanîfe*. 2 Cilt. Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1903.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *Müsnedü Ebû Hanîfe*. thk. Abdurrahman Hasan Mahmud. Kahire: el-Edeb, ts.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Âlim ve'l-müteallim". *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11. baskı, 2012.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhu'l-ebsat". *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11. baskı, 2012.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "Risâletü Ebî Hanîfe". *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11. baskı, 2012.
- İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Batta. *el-İbâne an şerîati'l-fırkatî'n-nâciye ve mucânebeti'l-fırakî'l-mezmûme*. thk. Rıza Mutî vd. 9 Cilt. Riyad: Dârur-Râye li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2005.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Humeydî Abdülmecid. Riyad: Dârüssamî, 2000.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekir. *Tehzîbü süneni Ebî Dâvûd ve îzâhu alilîhî ve müşkilâtihî*. thk. Nebîl b. Nassar es-Sindî. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2019.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim b. Ali. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdir, ts.
- Kalaycı, Mehmet. "Şiîlik-Sünnîlik ilişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar". *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* 6/2 (2013), 293-319.
- Kâsım b. Sellâm, Ebu Ubeyd. *Kitâbü'l-İmân: ve me'âlimuhû, ve sunenuhû, ve istikmâluhû, ve derecâtuhû*. thk. Muhammed Nasıruddin el-Elbânî. b.y.: Mektebetü'l-Maârif li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2000.
- Kutlu, Sönmez. "İlk Mürcîî Metinler ve Kitabü'l-İrcâ". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 317-331.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*. Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. ed. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Ârûsî. İstanbul: Merkezü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye. 2017.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdi Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mengübars b. Yalınkılıç, Ebû Şücâ' Necmeddin en-Nâsırî. *en-Nûru'l-lâmi' ve'l-burhânü's-sâtı'*. Fazıl Ahmed Paşa, 00848-002.
- Mukâtîl b. Süleyman, Ebû'l-Hasen. *Tefsîrû Mukâtîl b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 2002.
- Mekhûl en-Nesefî, Ebû Mutî' b. Fadl. *Kitâbü'r-red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. thk. Seyit Bahcivan. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Nesefî, Meymûn b. Muhammed Ebu'l-Muîn. *Tebîrâtü'l-edille fî usûlü'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Sâlimî, Ebû Şekûr. *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarâbâd: İhyâu'l-Meârif en-Nu'mâniyye Cemiyeti, ts.
- Sözen, Edibe. *Söylem: Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*. İstanbul: Paradigma, 1999.
- Şaşa, Mehmet. "Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İmân-İslâm İlişkisi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, (Haziran 2014), 119-139.
- Tatlı, Bekir. "Buhârî (v. 256) Öncesi Kaynaklarda Cibrîl Hadîsi'nin İsnâdlarının Tahlili". *Dinî Araştırmalar* 6/18 (2004), 21-64.
- Üstüvâî, Sâid b. Muhammed. *Kitâbü'l-İ'tikâd*. thk. Seyit Bahcivan. Mektebetü'-Şamile, ts.
- Yalçinkaya, Mustafa. *İmam Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: Hikmetevi, 2023.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Mîzânü'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Becavi. Beyrut: y.y., 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Tarihu'l-İslam*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyer-i a'lami'n-nübelâ*. b.y.: Dârü'l-Hadîs, 2006.